

- ⁴⁸ Див.: Микоян С. «Аскетизм» вождя. Размышления о некоторых сюжетах из жизни Сталина // Огонек.— 1989.— № 15.— С. 30.
- ⁴⁹ Дугин А. Н. Говорят архивы: неизвестные страницы ГУЛАГа // Социально-политические науки.— 1990.— № 7.— С. 95.
- ⁵⁰ Трагическая статистика // Аргументы и факты.— 1989.— № 5.
- ⁵¹ «Три цифры» из нашей истории // Аргументы и факты.— 1990.— № 13.
- ⁵² Полян П. Человек и большой террор // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 223.
- ⁵³ В Комитете государственной безопасности СССР // Правда.— 1990.— 14 февраля.
- ⁵⁴ Солженицын, Рыбаков: технология лжи // Военно-исторический журнал.— 1991.— № 7.— С. 71.
- ⁵⁵ Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопр. истории.— 1989.— № 4.— С. 181.
- ⁵⁶ Цаплин В. В. Архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов // Там же.— 1991.— № 4—5.— С. 161.
- ⁵⁷ Білокін С. Из спостережень над радянською статистикою // Літ. Україна.— 1992.— № 34.
- ⁵⁸ Плющ В. Назв. праця.— С. 107.
- ⁵⁹ Земсков В. Н. Назв. праця.— С. 154
- ⁶⁰ Там же.— С. 161.
- ⁶¹ Улама А. Гипноз Сталина // Известия.— 1991.— 29 мая.
- ⁶² О книге Д. А. Волкогонова «Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина» // Новая и новейшая история.— 1992.— № 2.— С. 52.
- ⁶³ Див.: Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 4.— С. 190—193; Фальштинский Ю. Деньги для диктатуры пролетариата // Родина.— 1990.— № 11.— С. 40—47; В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комс. правда.— 1992.— 12 фев.
- ⁶⁴ Дмитрий Волкогонов: «Ленинская крепость в моей душе пала последней» // Московские новости.— 1992.— № 29.
- ⁶⁵ Зразок неупередженого погляду на цю проблему дав Р. Конквест в книзі «Жнива скорботи» у розділі «Український націоналізм і лєнінізм» (Конквест Р. Назв. праця.— С. 46—72).
- ⁶⁶ Чит. за: Хроніка спору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року.— К., 1991.— С. 18.
- ⁶⁷ Там же.— С. 20.
- ⁶⁸ Шляхи до демократичної державності. Зустріч політологів за «круглим столом» // Політика і час.— 1992.— № 6.— С. 21; Укр. іст. журн.— 1992.— № 9.— С. 7—8.
- ⁶⁸ Королєнко В. Письма к Луначарскому // Новый мир.— 1988.— № 10.— С. 200.

В. В. Павленко (Київ)

Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918—1920 рр.)

Основне досягнення уряду Української Народної Республіки полягало у відновленні державності українського народу. Одним з головних її атрибутів є, як відомо, наявність дипломатичних відносин з різними країнами. Тому після проголошення IV Універсалу Центральна Рада почала робити перші кроки в цьому напрямі, хоча відповідного закону уряд УНР ще не прийняв, і перші дипломатичні місії надсилалися згідно з ухвалою ради міністрів.

При гетьманові Павлу Скоропадському було прийнято Закон про посольства, яким визначалися штати двох їх категорій. Ці штати не відрізнялися від штатів російських посольств, лише посольства УНР, що відповідали російським другого розряду, названо посольствами першого розряду, а дипломатичні представництва третьої і четвертої категорій об'єднано в посольства другого розряду. Дипломатичний статус голови місії відповідав статусу посла.

Обмін першими послами Української Держави відбувся з країнами, з

якими гетьман Скоропадський уклав Брест-Литовський мирний договір і в яких вбачав своїх союзників у боротьбі проти більшовизму — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією. При Директорії дипломатичні місії виїхали до деяких нейтральних держав, а згодом — і до країн Антанти. Уряд надавав великого значення добору дипломатичного корпусу, тому весь склад місій затверджувався Директорією. Це певною мірою обмежувало компетенцію міністра закордонних справ. Наприкінці свого існування Директорія мала дипломатичні відносини більш як з двома десятками держав.

Бажання встановити відносини з якомога більшою кількістю країн пояснювалося прагненнями правлячих кіл УНР довести світу наявність своєї державності, стати врівень з іншими суверенними державами.

При Директорії дипломатичні представництва УНР були трьох категорій. Відповідно, штат їх, як правило, складався з 14, 10 і 6 працівників. До першої категорії відносилися місії в Німеччині, Великобританії, США, Швейцарії; до другої — в Італії, Австрії, Туреччині, Румунії, Швеції, Норвегії, Голландії, Бельгії, Чехії і до третьої — в Данії, Фінляндії, Вірменії, Грузії, Болгарії, Греції, Угорщині, Ватикані. Проте іноді процес встановлення дипломатичних контактів штучно прискорювався, внаслідок чого члени місій навіть не встигали одержувати відповідні директиви і змушені були на місці виробляти власні інструкції. До того ж вони не мали оперативного зв'язку з міністерством закордонних справ.

Складне політичне та економічне становище УНР не дало можливості згодом на належному рівні утримувати свій дипломатичний корпус. Вже наприкінці 1919 р. його штат наполовину скоротився, оскільки зменшилися на 50 % витрати на заробітну плату співробітників, представницьку діяльність тощо¹.

Серед країн, з якими влітку 1918 р. встановив дипломатичні відносини Скоропадський, була і Болгарія. Спочатку планувалося відкрити генеральне консульство в Софії, а у Варні — віце-консульство. Однак через брак коштів дипломатична місія була направлена тільки до Софії, щоправда в ранзі посольства. Але його третя категорія свідчила про те, що Болгарії в міжнародних планах керівництва УНР відводилася другорядна роль.

Дипломатичну місію в Софії очолив історик О. Я. Шульгін, який користувався авторитетом в урядових і наукових колах. 29-річний випускник Петербурзького університету за короткий період існування УНР проявив себе як громадський і державний діяч. Під час Центральної Ради він був генеральним секретарем міжнаціональних справ, а згодом — міністром закордонних справ, при гетьманщині — членом ради міністрів, головою політичної комісії української делегації на переговорах з Радянською Росією.

Штат посольства складався з 8 осіб. Обов'язки між ними спочатку розподілялися так: посол — Олександр Шульгін, радник — Федір Шульга, секретар — Василь Драгомирецький, аташе — Іоаній Додул, старші урядовці — Петро Сікора і Дмитро Шелудько, молодші урядовці — Микола Лаврик і Юліан Налісник².

Про перші кроки цієї дипломатичної місії детально розповідається в щоденнику, який вели її співробітники. З нього дізнаємося, що 16 липня 1918 р. з Києва до Софії виїхали О. Шульгін, В. Драгомирецький, І. Додул, П. Сікора, Д. Шелудько, Ю. Налісник, М. Лаврик.

Під час зупинки у Львові Шульгін мав бесіду з деякими українськими діячами — депутатами австрійського парламенту. У Відні він зустрівся з послом УНР з Австрії Липинським, обмінявся візитами з радником болгар-

ського посольства Джигаровим (на той час посол Болгарії був відсутній). Члени української місії були на прийомі, влаштованому українським послом у Відні з приводу обміну між УНР і Болгарією грамотами про ратифікацію Брест-Литовського мирного договору. На ньому виступили Липинський і Джигаров.

28 липня українських дипломатів зустрічали в Софії представники міністерства закордонних справ Болгарії і мер міста. Посол і його канцелярія розмістилися в готелі «Болгарія», а члени місії — в інших готелях. 7 вересня Шульгін вручив царю Фердинанду вірчі грамоти.

Політичні погляди посла значною мірою впливали на курс дипломатичної місії. Про орієнтацію Шульгіна можна дізнатися з його листування з міністром закордонних справ Д. І. Дорошенком. Зокрема, він планував встановити тісні контакти з дипломатами країн Антанти, акредитованими в Софії, а також пропонував відрядити до США, Англії та Франції напівурядову, напівгромадську депутацію, бо вважав, що дальша орієнтація України на Німеччину недоцільна, оскільки остання, на його думку, неминуче зазнає поразки у війні. Посол розумів, що Антанта зацікавлена в появі на Сході сильної держави, якою могла б стати Україна, щоб мати противагу Німеччині і Росії. Однак внаслідок проницької позиції гетьмана Скоропадського, що склалася під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин, вибір Антанти випав на Польщу.

Загрозу для незалежної України з боку більшовиків Шульгін вважав більш небезпечною, ніж з боку Німеччини, тому радив переконати правлячі кола країн Антанти не наполягати на виведенні з України військ кайзера. В той же час Шульгін розраховував на допомогу Антанти у захисті українського народу від брутального поводження з ним німців. Поки Українська Держава міцно не стане на ноги, будь-яке її зближення з Росією небезпечно, пророкував дипломат. Таким чином, посол переконував уряд гетьмана в необхідності повернутися до зовнішньої політики, яку проводила Центральна Рада, коли він був міністром закордонних справ.

Разом з тим Шульгін припускав, що до настання зими війна закінчиться, і прийде «судний день», до якого уряд не готовий. «Де наше військо? Де аграрна реформа? На чиєму боці симпатії народу?»³, — запитував він. Молодий політик мав рацію. Відсутність сильної армії, здатної обороняти державу від зовнішніх ворогів, невиділення селянам землі, внаслідок чого вони не підтримували національний уряд, помилка у виборі союзника і невідтримка Антантою української державності стали головними причинами падіння УНР.

Одразу після прибуття до Софії члени дипломатичної місії розпочали буденну діяльність. У серпні Шульгін обмінювався візитами з послами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, мав зустрічі з болгарськими міністрами, разом з дипломатами інших зарубіжних країн був присутній на службі в соборі Олександра Невського у зв'язку з вступом царя Фердинанда на престол, на прийомі в австро-угорському посольстві з нагоди дня народження імператора Карла I, на відкритті німецької художньої виставки тощо.

Проте це був лише один аспект діяльності посольства. Інший, не менш важливий — захист інтересів своїх співвітчизників. Щодня в посольство приходили вихідці з України, Бессарабії та інших регіонів колишньої Російської імперії з проханням про видачу віз, паспортів, різних довідок, повернення на батьківщину і передачу листів в Україну.

Робота із співвітчизниками ускладнювалася відсутністю спеціального приміщення. Поряд з пошуками відповідної будівлі існував варіант передачі

Україні колишнього російського посольського будинку, враховуючи ту обставину, що певна частка власності імперії належить і їй.

В серпні — вересні 1918 р. з ініціативи українського уряду і особисто Шульгіна велися переговори з цього приводу між делегаціями України і РСФРР, які за умовами Брестського миру мали укласти між собою мирний договір. Однак російське представництво не бажало потіснитися, а голова делегації РСФРР Х. Раковський намагався довести, що лише Радянська Росія є правонаступницею царської Росії. Отже, спроба української дипломатії відстояти хоча б частину закордонної власності колишньої імперії зазнала краху, і не справдилися сподівання уряду УНР зменшити витрати на утримання дипломатичної місії в Софії і підняти її престиж. На відміну від інших дипломатичних представництв, які мали власні будівлі, українське змушене було орендувати приміщення.

Одразу після прибуття в Софію Шульгін почав готувати ґрунт для розвитку взаємовигідних українсько-болгарських торговельних відносин, які б виходили за рамки Брест-Литовського договору. І українська, і болгарська сторони були зацікавлені в цьому. Україна прагнула позбавитися залежності Німеччини, а Болгарія за Брест-Литовським договором одержувала менше товарів, ніж Німеччина і Австро-Угорщина, і розраховувала компенсувати цю прогалину шляхом розвитку торгівлі з Україною.

Ще до приїзду Шульгіна в Софію прем'єр-міністр Болгарії Малінов доручив послу на Україні І. Шишманову розпочати відповідні переговори з представниками уряду. Болгарський посол звернувся з такою пропозицією до міністра торгу і промисловості Гутника, наголосивши, що Україна в торговельних справах може встановлювати певні відносини незалежно від позиції австрійців та німців. На що Гутник зауважив: «теоретично — так, фактично — ні»⁴. Така відповідь українського міністра поклала край дальшим переговорам про укладення торгового договору Болгарії з Україною.

Шульгін намагався відновити ці переговори без посередництва німецької сторони. Його позицію з даного питання підтримував Шишманов. Український дипломат пропонував ввозити на його батьківщину дубильні речовини, необхідні для шкіряних заводів, і вивозити в Болгарію цукор, видублену шкіру, ліс, деякі хімічні вироби. Щоб зрушити справу з місця, він надіслав до Києва 5 зразків басми і 5 зразків болгарського тютюну. З метою заохочення українських торгівців посол повідомляв, що існує можливість закупити близько 300 тис. кг тютюну по 60 німецьких марок за кілограм. Однак цю ціну можна знизити, продовжував він, оскільки німці платять по 45 марок за кг⁵.

Проте спроби українського посольства встановити українсько-болгарські торговельні контакти не мали успіху. При гетьманові зовнішню торгівлю України контролювала Німеччина, яка не була зацікавлена в збільшенні у ній питомої ваги Болгарії. При Директорії, коли більшовики наступали з усіх сторін, було не до розвитку зовнішньоторговельних відносин.

Розуміючи, що успіх дипломатичної місії значною мірою залежить від оперативної передачі інформації в Київ і швидкого одержання звітів вказівок, Шульгін звернувся до міністерства закордонних справ з пропозицією встановити радіотелеграфний і поштовий зв'язок між посольством і МЗС, використовуючи для цього радіотелеграфні станції в Києві та Одесі, Софії й Варні, а також пароплави «Російського товариства пароплавання і торгівлі», зокрема рейси Стамбул — Варна — Одеса⁶.

Листування з цього приводу велося і з болгарським урядом, і з урядом гетьмана, а згодом — і з Директорією. Становище ускладнювалося тим, що

при гетьманщині фактичними господарями на Україні були німецькі та австро-угорські війська. Наприклад, старший урядовець П. Сікора в листі, надісланому в міністерство закордонних справ УНР, повідомляв, що Одеська радіостанція готова приймати телеграми з Софії, якщо австрійська військова влада, якій вона підпорядкована, не чинитиме перешкод. Він просив узгодити це питання з австрійцями⁷. Однак компромісного рішення не вдалося досягти, про що свідчила нота уряду Директорії посольству Болгарії в Україні (січень 1919 р.), в якій містилося прохання встановити саме радіозв'язок, бо пошта надходила нерегулярно⁸.

Відсутність зв'язку унеможливлювала налагодження відповідної служби інформації, що є одним з головних завдань будь-якого дипломатичного представництва. Проте листування дипломатичної місії з МЗС УНР дає змогу дійти висновку, що на Україну все ж надходили відомості про події в Болгарії, настрої її громадськості, становище в її партіях, зміни в уряді. Дипломати виконували і спеціальні урядові завдання. Зокрема, його цікавили дані про солдатське повстання 1918 р., керовану О. Стамболійським Болгарську Землеробську Народну Спілку, яка прийшла до влади в 1920 р., стан ринку праці в Болгарії з метою переміщення туди українських безробітних тощо.

МЗС мало на меті також використати тісний зв'язок болгарського уряду з Врангелем для з'ясування політичних поглядів російського генерала і насамперед його ставлення до суверенності України. Ці відомості були конче необхідні для вироблення позиції УНР під час переговорів з Врангелем про спільні дії проти більшовиків.

Одержанню більш докладної інформації про події в Болгарії сприяло ознайомлення з матеріалами болгарських газет, що передавалися в Україну.

Проте інформація надходила лише з Болгарії. На це скаржився Шульгін у листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка (вересень 1918 р.), наголошуючи, що за місяць з лишком одержав з України тільки дві телеграми. «Коли держава має кошти на таку інституцію, як наша делегація, то вона повинна знайти кошти на телеграфні видатки... Потрібні регулярні, по можливості щоденні телеграфні зносини, щотижневі кур'єри. Без цього не може існувати посольство»⁹, — писав він. Цією тривогою пройняті й інші листи Шульгіна до Дорошенка.

Не поліпшилося становище в цій справі і пізніше. Через рік вже наступник Шульгіна — Драгомирецький просив директора департаменту іноземних зносин МЗС надсилати в Софію через посольство УНР в Бухаресті міністерські розпорядження, повідомлення про хід подій в Україні. Інколи, нарікав дипломат, співробітники посольства не знали навіть, кого призначено головою чергового українського уряду. Болгари цікавляться українським життям, продовжував він, але брак інформації не дає змоги задовольнити їх інтерес¹⁰.

Слід зауважити, що про Україну мали певне уявлення представники болгарської інтелігенції. Але й вони, стверджував Шульгін, навряд чи розуміють її окреме і незалежне від Москви й Петербурга існування. «Постійне зближення Болгарії і України, до чого прагне тутешнє українське посольство, ліквідує згодом це непорозуміння»¹¹, — висловлював упевненість дипломат.

Українське представництво взяло на себе ініціативу в справі поглиблення українсько-болгарського взаєморозуміння. На його кошти в Софії у 1919—1920 рр. виходили два періодичні видання. Побачили світ 4 номери збірника «Українсько слово» і 17 номерів журналу «Українсько-български преглед».

Це сприяло ознайомленню болгарської громадськості з історією і культурою нашої батьківщини. Їх авторський колектив складався із співробітників посольства, українців, які на той час перебували в Болгарії, і болгар, які цікавилися Україною. На жаль, згорання діяльності українського посольства і брак коштів спричинили припинення випуску цих видань.

У підготовці до виходу в світ українських видань значну роль відіграв О. Шульгін. Його організаторські здібності, авторитет сприяли згуртуванню прошарку болгарської інтелігенції, яка тісно співробітничала з українською дипломатичною місією. Зерна, посіяні Шульгіним, впали на благодатний ґрунт, підготовлений діяльністю в Болгарії видатного громадського діяча і вченого Михайла Драгоманова.

Перебування Шульгіна в Болгарії було нетривалим. Брак в Україні досвідчених політичних діячів, проантантівська орієнтація Шульгіна, налагоджені ним стосунки з дипломатичними представниками Великобританії і Франції ще в ранзі міністра закордонних справ відіграли не останню роль у призначенні його в січні 1919 р. головою української делегації на мирній конференції в Парижі, згодом (1920 р.) — головою української делегації на першій асамблеї Ліги націй у Женеві, а у 1921 р. — послом УНР в Парижі.

Після від'їзду Шульгіна з Софії в Париж його функції виконував радник Ф. Шульга. На цій посаді він перебував 9 місяців, а на початку вересня 1919 р. подав у відставку і виїхав до Стамбула, згодом — до Одеси (але через певний час знову повернувся в Софію).

Причиною зміщення Шульги була боротьба за владу між ним і секретарем Драгомирецьким, у ході якої використовувалися будь-які способи, навіть звинувачення в надмірній відданості колишньому гетьманському режиму і в особистих огріхах. Не останню роль у перемозі Драгомирецького відіграла підтримка його іншими співробітниками посольства. За це вони були призначені на вищі посади. Так, П. І. Сікора і Д. І. Шелудько стали молодшими секретарями, а І. І. Додул — перекладачем. Молодшими урядовцями залишилися Ю. Н. Налісник і М. С. Лаврик. Було чітко визначено розподіл обов'язків. Зокрема, Сікора займався листуванням, справами полонених і біженців, керував бухгалтерією; Д. І. Шелудько — пресою і інформацією під керівництвом управляючого посольством; І. І. Додул — перекладами, канцелярськими справами і виконував різні доручення; М. С. Лаврик — бухгалтерією і допомагав у веденні канцелярських справ; Ю. Н. Налісник — господарською частиною. Крім того, всі співробітники місії повинні були брати участь у виданні журналу «Українсько-български преглед» і реферуванні болгарської і закордонної преси¹².

Українські дипломати, які працювали в Болгарії, приділяли велику увагу розв'язанню проблем військовополонених і біженців. Адже в Болгарії, яка була з Росією в стані війни, оскільки належала до протилежного табору, налічувалося в 1918 р. 5 тис. військовополонених. До того ж у цій країні перебувало понад 1,5 тис. біженців з України, які таким чином прагнули врятуватися від злиднів, голоду, білого і червоного терору¹³.

В 1918 р. перед українським урядом гостро постало питання про репатріацію військовополонених. Відкриття дипломатичних місій за кордоном полегшувало цю справу, бо функції допомоги українським підданам покладалися на міністерство закордонних справ. З цією метою при ньому було створено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли по два представники від МЗС і військового міністерства і один — від міністерства фінансів. Військово-санітарні місії, що раніше займалися питаннями опіки військовополонених у країнах Центральної і Південної Європи, лікві-

довувалися, а їх майно передавалося закордонним дипломатичним представництвам України¹⁴.

Активно займатися справами своїх співвітчизників українську місію в Болгарії змушували самі піддані її країни. Вже в перші дні після відкриття представництва України його пороги оббивали і українці, і росіяни, які шукали заступництва. Насамперед його потребували військовополонені, становище яких було дуже тяжке. Про нього докладно розповідав Шульгін у листі Д. І. Дорошенку від 1 вересня 1918 р. «Полонені — це справжні раби,— писав він.— Бійка їх у таборах стала нормою життя. Багато військовополонених працюють на шахтах. Давно вже вони чекали волі і тепер ніяк не можуть зрозуміти, що їх може тут затримати. В результаті вони страшенно озлобилися проти мене і не на жарт загрожують розгромити посольство». Шульгін не виключав можливості, що така їх поведінка є результатом підбурювання з боку місцевих анархічних елементів, які намагалися використати військовополонених для провокування заворушень. «Коли я приїхав,— продовжував посол,— вони на якийсь час заспокоїлися, а тепер знову хвилюються, озлоблюються, і не знаю, що буде далі, коли Ви негайно не дасте мені повноваження скласти відповідну комісію, якої цілком природно вимагають болгари згідно з Берестейським миром»¹⁵.

Невдовзі така комісія була створена. До неї увійшли співробітники посольства Шульгін, Шульга, Драгомирецький, Сікора, а також представник військового міністерства капітан Балтов, начальник Софійської інспекції у справах військовополонених Іванов і секретар Бюро військовополонених¹⁶.

Наступною акцією української дипломатичної місії була нота від 16 вересня, надіслана у військове міністерство Болгарії, в якій висловлювався протест проти затримки з відправленням військовополонених українців на батьківщину. Шульгін звинувачував військове міністерство, що займалося справами військовополонених, в їх незадовільному забезпеченні харчами і одягом, важких умовах їх праці, знущаннях над ними з боку наглядачів, антисанітарному стані бараків, відсутності медичної допомоги тощо.

У відповідь військове міністерство запевняло, що для українських військовополонених створено такі ж робочі, житлово-побутові умови, як і для болгарських солдатів. В той же час воно звинувачувало військовополонених у поширенні клепницьких тверджень про їх тяжке становище, несумлінному ставленні до праці, вимаганні зайвих пільг, а українське посольство — у втручаннях у внутрішні справи Болгарії. Разом з тим міністерство усвідомлювало, що для уникнення взаємних небажаних і образливих випадків потрібно швидше повернути військовополонених в Україну¹⁷.

І все ж певна реакція на ноту українського посольства була. Для проживання військовополоненим виділялися нові приміщення, вони харчувалися при військових гарнізонах і лікувалися в госпіталях, були покарані винуватці жорстокого поводження з ними, офіцерам дозволялося вільне пересування.

Зі свого боку, українська місія прагнула в міру можливості поліпшити матеріальне становище полонених. Для цього в 1918 р. їм було виділено 24824 крб., тобто майже 9 % річних видатків дипломатичної місії¹⁸.

Виконуючи прохання болгарського уряду і для спрощення процесу обміну військовополоненими Шульгін просив МЗС повідомити про кількість військовополонених болгар в Україні з метою повернення їх через Одесу — Варну до рідного краю. Разом з тим український дипломат не виключав можливості провалу планів взаємовигідного обміну військовополоненими.

Його припущення ґрунтувалися на повідомленні про вивезення болгарами з України своїх підданих, які скористалися тамтешнім безладдям і підтримкою австро-угорських військ. Таким чином, у зв'язку з невеликою кількістю інтернованих болгар в Україні збільшувалися кошти на репатріацію українських військовополонених, бо згідно з положеннями Брест-Литовського договору розмір видатків на утримання військовополонених компенсувався залежно від загальної їх кількості.

Щоб без зволікань розпочати довгоочікувану репатріацію, Шульгін пропонував українському урядові на початку вересня зафрахтувати в Одесі для цієї мети паролав.

Проте, як свідчив лист Шульгіна до міністра закордонних справ від 8 жовтня 1918 р., з вини української сторони повернення військовополонених не відбулося. «Коли ми не можемо налагодити такої дрібної справи, як відправка полонених, то яка ж ми держава»¹⁹, — з бодем дорікав український дипломат.

Неодноразові звернення Шульгіна до Дорошенка, нарешті, дали результати. Під тиском МЗС для репатріації військовополонених військове міністерство створило технічний апарат. На початку жовтня з Одеси до Варни виїхала спеціальна делегація у складі сотника Янкіна і лікаря Григоренка, очолювана полковником Андрусенком і супроводжувана співробітником українського посольства в Софії Сікорою²⁰.

Місяць їх напруженої праці увінчався успіхом, і 4 листопада 1918 р. військове міністерство повідомило МЗС, що евакуація українських полонених з Болгарії закінчена²¹.

Репатріаційна діяльність українського уряду привернула увагу російських військовополонених, їх звернення до українського посольства з проханням вивезти з Болгарії через Україну в Росію спонукали Шульгіна порушити це питання перед МЗС України. У донесеннях керівництву український дипломат прагнув переконати його в доцільності здійснення цієї гуманної акції, повідомляв про свої дії в даному напрямку. Він пообіцяв візувати паспорти, які російські піддані мали одержувати від голландського посла в Софії, котрий захищав у Болгарії їх інтереси. Проти репатріації не заперечувало МЗС України, але водночас ставило умови — російський уряд повинен дати відповідну згоду, доручення і фінансувати цю справу²².

Однак згоди МЗС було недостатньо. Остаточне рішення приймали справжні хазяї України — німецькі війська, дислоковані на її території. Так, 8 листопада 1918 р. МЗС констатувало факт перевантаження українських залізниць і посилалося на пропозицію німецького військового міністерства доставляти інтернованих росіян морем безпосередньо в російські порти²³. Насправді ж технічні можливості українських залізниць не могли задовольнити апетити німецьких окупантів, які безперобійно вивозили звідси продовольство.

Поряд з репатріацією військовополонених перед дипломатичним корпусом УНР постала проблема допомоги іншим категоріям українських емігрантів. Після захоплення в січні 1918 р. більшовиками Києва до Болгарії стали прибувати звідси біженці. Підписання Брест-Литовського мирного договору і відкинення німецькими військами більшовиків на схід спричинили повернення певної їх частини.

Зокрема, про одну таку партію повідомлялося у листі української місії в Софії до колег у Відні. Група з 56 чол., серед яких були жінки і діти, рушила з Криму до Туреччини, згодом — Болгарії і направлялася через Румунію, Австро-Угорщину, Чехословаччину в Україну. Наявність у групі

високопоставлених осіб, у тому числі колишнього члена Центральної Ради П. Герасименка, діяча соціалістичної партії М. Бондаренка, отамана генерального штабу армії УНР генерала Єрошевича, полковників Душенка і Загороднього, військового прокурора Ружицького, зумовлювала її опіку з боку українського посольства і надання матеріальної допомоги Червоним Хрестом США²⁴.

Друге і остаточне захоплення більшовиками в лютому 1919 р. Києва і значної частини України спонукало деяких прихильників Директорії шукати притулок на чужині. Після тривалих поневірянь частина з них опинилася в Болгарії. Окремі тут осіли, інші ще сподівалися на відродження Української держави і прагнули потрапити на Галичину, де не була встановлена влада Рад.

Про проїзд однієї з таких груп через Белград — Загреб — Відень у Галичину клопотало українське посольство. Це були, в основному, представники української інтелігенції, цивільні особи або мобілізовані в українську армію, а саме: письменник Микола Коваленко (Київська губернія), урядовці Павло Скрипалов (Харківська губернія) і Григорій Дяченко (капітан, Київська губернія), техніки Петро Скопец (поручик, Київська губернія, Канівський повіт) і Матвій Сердюк (Чернігівська губернія, Ніжинський повіт), агрономи Василь Гриненко (поручик, Київська губернія, Канівський повіт) і Никифор Бахмач (підполковник, Київська губернія, Васильківський повіт), вчитель Іван Репетій (прапорщик, Київська губернія, Канівський повіт)²⁵.

Чергова партія вихідців з України прибула в Болгарію взимку-навесні 1920 р., після нового наступу більшовиків і розгрому ними Придніпровської армії УНР і Добровольчої армії генерала Денікіна. Вже в січні 1920 р. Болгарія прийняла кілька тисяч біженців, евакуйованих з Одеси. Вони були розміщені в спеціальних таборах, їм надавалися певні пільги. Вже тоді допомагали біженцям організації Червоного Хреста Росії, Болгарії, США.

В травні 1920 р. табори біженців на Балканах об'їхав міністр земельних справ Директорії М. Шаповал. У звіті головному отаману Петлюрі він називав кількість біженців. За його даними, в Болгарії їх було близько 40 тис., зокрема 1500—1600 українців, а «свідомих», тобто тих, що служили в різних установах Центральної Ради, гетьманської адміністрації, Директорії,— 450—500 осіб. Багато біженців з України, продовжував далі Шаповал, хочуть поповнити армію отамана, треба тільки усунути технічні перешкоди для переїзду їх через Румунію. Так, до нього звернулися з проханням допомогти вступити на військову службу в Україні генерали Новицький, Антонович, Тимковський, де Вейле. Бажання служити в українському війську виявила й тисяча болгарських старшин. Серед них був відомий генерал кавалерії Савов, який командував зведеним корпусом під час світової війни. Шаповал також повідомив про виїзд представника Врангеля — полковника Ноги на переговори з урядом УНР²⁶.

Тоді Врангеля і Петлюру міг об'єднати спільний ворог — більшовизм. Генерал певний час закривав очі на самостійницькі устремління головного отамана, бо волів мати його за союзника. В цей період представники Врангеля навіть пропонували свої послуги у відправці бажаючих служити в українській армії. Коли ж генерал добився успіхів на фронті і потреба у взаємопогоджених діях з отаманом відпала, він знову побачив в особі Петлюри противника «єдиної і неділимої». Тому за вплив на біженців з України і залучення їх у свої армії боролися українські дипломати і вран-

гелівські емісари. При цьому врангелівці надавали матеріальну допомогу (одяг, гроші) тим, хто вирішив воювати в Криму. Решта ж її позбавлялася.

Кошти для надання матеріальної допомоги військовим і біженцям з Росії надходили від урядів країн Антанти і Міжнародного Червоного Хреста. Розподіляли їх Російський Червоний Хрест і військова місія Добровольчої армії. Українське посольство порушило питання перед представниками Антанти в Болгарії про визначення статусу біженців-українців, а отже, і одержання ними допомоги без посередництва російських представників. Однак уряди держав Антанти неприємно ставилися до біженців з УНР, яка підписала мирну угоду з їх противником.

Українське посольство намагалося поліпшити становище біженців за рахунок власних ресурсів. Якщо в 1918 р. матеріальна допомога надавалася переважно військовополоненим, а біженцям було виділено лише 1 % річних видатків посольства, то після відправки військовополонених на батьківщину ситуація дещо змінилася. В наступному році на цю добродійну акцію було витрачено вже 7 % обсягу річних коштів. Тяжке фінансове становище дипломатичного представництва в 1920 р. знову змусило обмежити допомогу біженцям 2 % річних видатків²⁷.

В лютому-квітні 1920 р. українське посольство вело переговори з приводу переїзду через територію різних країн українських підданих, і в травні-червні перші кілька сотень чоловік були переправлені через Румунію в українську армію.

Про одну з таких груп повідомляв дипломатичний представник Драгомирецький послу УНР у Бухаресті К. Мацієвичу. Зокрема, за його даними, у Варні зібралося близько 400 біженців, переважно із Східної України. З них — 100 старшин, 130 козаків і урядовців, 2 лікарі, 35 жінок і дітей військових, решта — приватні особи з членами сімей. Військові, що характеризувалися Драгомирецьким як «інтелігентний і свідомий елемент», прагнули поповнити ряди армії С. Петлюри. Це їх бажання підтримувала українська дипломатія, і тому вона оббивала пороги румунського посольства в Софії з метою оперативного оформлення їм відповідних віз.

Нова політична ситуація, що створилася в Україні наприкінці 1921 р., певною мірою змінила завдання її посольства. Більшовики розбили врангелівську армію, рештки якої (близько 80 тис. чол.) втекли до Туреччини, а потім частина їх (за підрахунками українського посольства, 4—5 тис.) переїхала до Болгарії. Як доповідав керівництву урядовець українського посольства в Софії М. Лаврик, в рядах білої армії було 60—70 % українців. Більшість — студенти, вчителі, представники дрібної інтелігенції — були примусово мобілізовані Денікіним й Врангелем.

На початку 1921 р. в Болгарії перебувала понад тисяча українців-військових²⁸. В той час вони не могли поповнити лави української Придніпровської армії. Після закінчення радянсько-польської війни і укладення Ризького миру поляки роззброїли формування Петлюри і розмістили їх у таборах для військовополонених. Уряд УНР переїхав з Польщі до Австрії.

Хоча шлях на батьківщину біженцям, особливо солдатам і офіцерам врангелівської армії, був закритий, певна їх частина вірила у відродження УНР та її армії і тому прагнула повернутися до рідного краю. Драгомирецький клопотав про переїзд через Румунію однієї з таких груп, до якої входили начальник штабу Катеринославського українського повстанського коша Палагута, начальник зв'язку при цьому штабі Бережний, старшина Мелітопольського повстанського куреня Катеринославського коша

Живодар, курінний III куреня Верхньодніпровського українського повстанського полку Пухальський та інші²⁹.

Основна ж маса біженців з України влаштувалася на чужині. В цій справі вони шукали підтримку з боку свого зарубіжного представництва, і останнє, як могло, допомагало їм. Скрутне фінансове становище дипломатичної місії не давало їй можливості виділяти біженцям значні кошти. У зв'язку з цим дипломати вишукували інші шляхи допомоги їм, зокрема влаштовували благодійні вечори, концерти тощо. Так, кошти, одержані від концерту і опери «Сільська честь» П. Масканьї за участю артистів Народного театру в Софії, що відбулися в жовтні 1921 р., були передані біженцям з України. Ще 15 тис. левів у касу театру вніс дипломатичний представник УНР Драгомирецький³⁰.

Українське посольство добилося, що болгарський уряд надав біженцям з України ті ж пільги, що й колишнім громадянам Росії. Вони мали право безкоштовно проживати в готелях, їздити залізницею, обмінювати національну валюту на леви за пільговим курсом, розраховувати на одержання роботи. Витрати на це враховувалися при сплаті Болгарією боргу царській Росії.

Зовсім іншим було ставлення до українців з боку Російського Червоного Хреста і Комітету допомоги біженцям, що субсидювався США і Францією. Вони позбавляли будь-якої допомоги тих осіб, хто одержував у посольстві УНР українські паспорти. Дискримінація українців посилилася після падіння УНР. Керівники білого руху вже не могли розраховувати на використання військового потенціалу УНР для протидії більшовизму і тому втратили інтерес до біженців.

На зміну їх позиції певною мірою вплинули протиріччя між «Українським національним комітетом», очолюваним колишнім секретарем Скоропадського — Моркотуном, і дипломатичною місією УНР в Болгарії, що виникли внаслідок великої різниці між їх політичними програмами. Діячі «Українського національного комітету» дотримувалися федералістичних принципів побудови російської держави, до складу якої б входила Україна, а українське посольство в той час проводило самостійницьку політику свого уряду.

Політична платформа «Українського національного комітету» відповідала планам Врангеля, тому саме Паризькій філії цієї організації в Стамбулі було виділено 10 тис. франків для передачі біженцям незалежно від їх віри і національності. В свою чергу, філія звернулася до українського посольства в Софії, бо не мала тут свого представництва, з пропозицією координувати ці благодійні акції. Посольство поставило умову — негайно розпустити «моркотунський комітет» і натомість створити окремий український комітет допомоги біженцям. Для «Українського національного комітету» втілення в життя цієї умови було неприйнятним, бо означало, по суті, самоліквідацію. В результаті протистояння між ними ще більше посилювалося. Поглиблювало цю прірву і русофільське керівництво філії, до якого входили петербурзький інженер Адасевич, співробітники апарату Скоропадського Даньківський, Родзянко, Лупаков.

Центристську позицію займали колишні впливові гетьманці — товариш міністра внутрішніх справ Вишневський, начальник генштабу Слівінський, представник Врангеля при УНР полковник Нога, відомий політичний діяч, відроджувач українського козацтва Сахно-Устимович, Шульга. Раніше вони плекали надію на формування в Криму при допомозі Врангеля уряду, але незалежного від генерала. Шульга підкреслював, що мріє про самостійну Україну незалежно від того, чи буде Росія монархією чи республікою.

Шульга і Вишневецький навіть виїхали до Криму, сподіваючись шляхом компромісу з Врангелем і Моркотуном поліпшити становище УНР. Ці діячі, навколо яких у Софії групувалися певні кола біженців, спочатку підтримували позицію керівництва Паризької філії «Українського національного комітету» в Стамбулі, але коли воно відкрито виступило проти українського посольства, відмежувалися від Моркотуна і його прибічників у Болгарії.

Отже, діяльність посольства УНР в Болгарії ускладнювалася не стільки через розбіжності з деякими емігрантськими угрупованнями, скільки через його незадовільне фінансове становище, що, в свою чергу, залежало від політичної ситуації в Україні. Фінансові звіти посольства дають змогу прослідкувати процес зменшення йому субсидій на утримання персоналу, вільнонайманих, оренду, помешкання, допомогу військовополоненим, біженцям, канцелярські, поштові видатки тощо. Так, за липень — грудень 1918 р. представництво витратило 282408 крб., або 488557 левів, за 1919 р. — 408214 крб., або 706446 левів, а за січень — червень 1920 р. — 138879 крб., або 240256 левів³¹. Тобто за цей період кошти на його утримання зменшилися більше ніж у 2 рази.

Останній раз МЗС виділило асигнування для цього посольства 9 серпня 1919 р. Їх вистачило лише до липня 1920 р. Після цього посольство утримувалося на кошти (20000 левів), які позичило у приватних осіб. Для покриття витрат воно змушене було продати у Відні куплені там же меблі, які не встигло переправити до Софії.

Фінансова скрута стала причиною скорочення з 1 березня 1920 р. його штату до трьох осіб і зменшення посадових окладів керуючому справами посольства на 50 %, а двом урядовцям — на 35 %³².

Агонія посольства тривала до кінця 1920 р. Уряд УНР, що емігрував до Польщі, втратив свою матеріальну базу. Іноземних субсидій не вистачало на підтримку на попередньому рівні всіх його дипломатичних представництв. Тому в багатьох країнах вони закрилися. Така ж доля чекала українське посольство в Болгарії. Для його ліквідації і погашення боргу посольство УНР у Відні надіслало в Софію свого представника — Івана Храпка і 20 тис. австрійських крон.

Однак, зважаючи на ту обставину, що в Болгарії перебувала значна кількість українських біженців, у Софії залишили дипломатичного агента Драгомирецького, який підпорядковувався посольству УНР у Бухаресті. В Румунію було вивезено майно і архів колишнього посольства в Болгарії.

Українські дипломати, які працювали в Софії, а згодом роз'їхалися по різних країнах Східної і Центральної Європи, не поривали зв'язків з Болгарією. Зокрема, П. Сікора вже в грудні 1920 р. звернувся до професора Софійського університету, мовознавця, дописувача журналу «Українсько-български преглед» С. Младенова з проханням допомоги при підготовці збірника, присвяченого М. Драгоманову. Редакція українського журналу «Воля», що видавався у Відні, планувала опублікувати в ньому листи, фотографії, статті українського вченого і спогади про нього співвітчизників³³. Посередником між українською еміграцією і болгарською громадськістю часто виступав і Драгомирецький.

З листування Драгомирецького з головою дипломатичної місії в Бухаресті К. Мацієвичем та міністром закордонних справ А. Ніковським дізнаємося, що основною формою діяльності дипломатичного агента в Софії була підготовка доповідних записок про становище української і російської еміграції на Балканах, політику болгарського уряду тощо.

Драгомирецький підтримував зв'язки з українськими емігрантськими

організаціями, що існували на той час у Болгарії, брав участь в урочистих зборах, присвячених ювілеям Т. Г. Шевченка та інших світочів української культури, п'ятим роковинам УНР, надсилав привітання визначним громадським діячам і представникам науки та культури Болгарії тощо.

Діяльність посольства УНР в Софії, спрямована на зміцнення зовнішньополітичного авторитету Української Народної Республіки і захист інтересів її громадян, знаходила підтримку з боку болгарського уряду. Воно користувалося всіма правами офіційних дипломатичних представників. Прихильне ставлення болгарських властей до дипломатів УНР пояснювалося насамперед пронимецьким курсом урядів Лизогуба і Радославова.

Перемога Антанти в світовій війні і зміна пронимецького кабінету міністрів Болгарії на проантантівський певною мірою погіршили ставлення офіційних правлячих кіл до посольства УНР. Ложку дьогтю в українсько-болгарські відносини додало і російське представництво в цій країні, що не могло позбутися імперських амбіцій.

Прихід до влади Директорії, а разом з нею і діячів, які за часів Центральної Ради дотримувалися проантантівської орієнтації, дещо змінив ставлення урядів США, Англії і Франції до УНР. Відповідні зміни відбулися і в українсько-болгарських дипломатичних стосунках. Зокрема, про підтримку курсу розбудови незалежної Української держави, «найбільш багатой з усіх слов'янських країн», заявив О. Стамболійський у ході зустрічі з головою місії УНР у Варшаві Л. Михайлівим, яка відбулася під час його візиту в Польщу у січні 1920 р. Він порадив уряду УНР зміцнювати державний апарат, який у своїй діяльності опирався на селянські й кооперативні верстви. Дуже важливим для України було його запевнення в тому, що Болгарія, яка підтримувала Денікіна і Врангеля, нарешті, переконалася в недоцільності існування «єдиної і неділимої» Російської імперії. На цій зустрічі обговорювалося питання про ставлення Болгарії до більшовицького уряду України. Голова болгарського кабінету міністрів був упевнений, що більшовиків чекає крах³⁴.

Очоливши в травні 1920 р. однопартійний уряд Землеробської Спілки, О. Стамболійський поліпшив становище українських біженців, надавши їм такі само пільги, як і росіянам. Більше того, він прийняв залишки врангелівської армії, а на вимогу Чичеріна вислати їх відповів, що Болгарія прийняла хворих, жінок і дітей. Водночас Стамболійський відхилив пропозицію Радянської Росії встановити з нею дипломатичні відносини, наголосивши на можливості даного кроку тільки після налагодження останньою стосунків з більш впливовими державами³⁵. Таким чином, болгарський уряд в основному підтримував зусилля представників дипломатичної місії УНР, спрямовані на розв'язання нагальних завдань молодій Українській державі.

Діяльність посольства УНР в Софії була б більш плідною, якби воно не припускалося помилок і швидше позбавлялося недоліків, притаманних майже всім дипломатичним представництвам України. Насамперед на його функціонуванні негативно позначилося складне політичне, економічне і військове становище УНР. Як відомо, слабка держава не може бути гідно представленою на міжнародній арені. Не менш важливою причиною була і несприятлива для України міжнародна ситуація. Вона виникла внаслідок намагання сусідніх країн втручатися в її внутрішні справи з метою вста-

новити контроль над розвитком її економіки, їх територіальних зазіхань, помилкової зовнішньополітичної орієнтації урядових кіл України.

Давалася взнаки і відсутність керівного центру, чіткої політичної лінії. МЗС УНР формувалося поспіхом, не встигло виробити відповідних інструкцій своїм зарубіжним представництвам і не мало оперативного зв'язку з ними.

Молода Українська держава не мала належного дипломатичного корпусу, підготувати який не вистачало часу, тому часто дипломатичні посади обіймали випадкові особи.

Однак навіть за таких обставин діяльність дипломатичної місії УНР в Болгарії все ж сприяла утвердженню української державності, зміцненню міжнародного авторитету республіки. В цьому дипломатичному представництві громадяни України, які опинилися в Болгарії, знаходили захист і підтримку. Співробітники посольства внесли певний вклад в ознайомлення болгарської громадськості з історією і культурою України.

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 6, арк. 38.

² Там же, спр. 22, арк. 15; ф. 3766, оп. 1, спр. 34, арк. 4.

³ Там же, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51.

⁴ Там же, оп. 1, спр. 177, арк. 5.

⁵ Там же, арк. 5—6; спр. 118, арк. 11.

⁶ Там же, спр. 117, арк. 9.

⁷ Там же, арк. 23.

⁸ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 9 б, арк. 6.

⁹ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

¹⁰ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 160, арк. 7.

¹¹ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 117, арк. 26.

¹² Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 160, арк. 10.

¹³ Там же, ф. 4, спр. 652, арк. 68; спр. 582, арк. 1; ф. 3696, оп. 2, спр. 355, арк. 5;

Державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 6, арк. 39.

¹⁵ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

¹⁶ ЦДІА в Софії, ф. 176, оп. 3, спр. 1486, арк. 3—5.

¹⁷ Там же, арк. 13—17.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3692, оп. 2, спр. 194, арк. 22.

¹⁹ Там же, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 116, арк. 20.

²¹ Там же; спр. 195, арк. 35.

²² Там же, арк. 26, 30, 35.

²³ Там же, арк. 36.

²⁴ Там же, ф. 3696, оп. 3, спр. 27, арк. 2.

²⁵ ЦДІА в Софії, ф. 176, оп. 4, спр. 799, арк. 2—4.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 355, арк. 5.

²⁷ Там же, ф. 3692, оп. 2, спр. 194, арк. 22—23.

²⁸ Там же, спр. 360, арк. 10, 17.

²⁹ Там же, арк. 19.

³⁰ ЦДІА в Софії, ф. 177, оп. 1, спр. 681, арк. 124.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 355, арк. 25—29.

³² Там же, ф. 3692, оп. 2, спр. 194, арк. 24—26.

³³ Архів Болгарської академії наук, ф. 154, оп. 1, спр. 818, арк. 1—2.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 354, арк. 2.

³⁵ Там же, спр. 360, арк. 21.